

TILSHUNOSLIK FANINING METODOLOGIK MASALALARI

Munisa Xalilayeva Baxram qizi

Chirchiq davlat Pedagogika universiteti talabasi

munisaxalilayeva5@gmail.com

Anontatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslik faning metodologik masalalari yuzasidan olib borilgan taqdiqotlar va ularning natijalari, shuningdek, tilshunoslik bo'yicha ilmiy asoslangan fikr mulohazalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Metodologik masalalar, til, nutq, sinxronik, diaxronik, chog'ishtirma tilshunoslik, struktura.

Hozirgi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida, har bir sohani chuqurroq o'rganishga, fan sohalarining ochilmagan qirralari-yu bilimlarni kashf etishga bo'lgan qizish, fan arboblari, ilmiy tadqiqotchilar tomondan qiziqish bildirilib, izlanishlar natijasida, bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Jumladan, tilshunoslikning metodologik masalalari yuzasidan olib borilayotgan izlanishlar, sohani chuqurroq o'rganishga va uning asl mazmuni- mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Til - ijtimoiy va insonlar orasidagi muhim aloqa vositasi hisoblandi.

Tilshunoslik - tillarni o'rganuvchi fan bo'lib, lingvistika deb ham yuritiladi va lingvistika asosa ikki turida o'rganiladigan soha bo'lib:

1. Nazariy tilshunoslik tilning strukturasi ya'ni grammatikasini va uning ma'nosi (semantikasini) o'rganadi. Grammatika o'z navbatida morfologiya deb ham yuritilib, so'zlarning tuzilishi va o'zgarishini o'rganadi. Sintaksis -so'zlarning iboralarga va gaplarga biriktrilish qoidalari va fonologiya esa tilni abstrakt tovushlar yordamida o'rganish kabi bo'limlarini o'z ichiga qamrab oladi.

2. Amaliy tilshunoslik, asosan, tilshunoslikda o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash bilan shug'ullanadi. Amaliy tilshunoslik tarkibiga xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatish kiradi. Nazariy bilimlarni amalda qo'llash ya'ni til ta'limi o'rganilgandan, keyin ilmiy va badiiy adabiyotlardan foydalanish jarayonida nazariy olingan bilimlarni amaliyotda taniy olish va qo'llay bilish demakdir.

"Tilshunoslikbo'yicha ilmiy tadqiqotlarda bu bosqich o'rganilayotgan til hodisasining qo'llanilish holatlarini (shevashunos bo'lsa, sheva xususiyatlarini, grammatist bo'lsa, grammatik shakllarning, leksikolog bo'lsa, o'z tadqiq manbaiga oid so'zlarning, uslubshunos bolsa, u yoki bu til birliklarining ma'lum bir maqsadlarni ko'zlab qo'lanilishlarini, biror yozma yodgorlikning lisoniy xususiyatlari tadqiqotchisi bo'lsa, shu yodgorlik yoki asarning til xususiyatlarini va h.) qayd etib, kartochkalarga o'chirish, har bir kartochkada hodisa to'g'risida o'z qaydlarini, hodisa olingan manbani aniq (kerak bo'lganda osongina topa oladigan shaklda)ko'rsatib berishdan iborat" [6:23]. Bunday izlanishlar, tilshunoslik bo'limining bir nechta bosqichlarda tahlil qilinib, so'z va gap ustida ishlash jarayonida so'z va gaplarni morfemik, leksik, grammatik hamda lisoniy turlarini tahlil qilishga va aynan har bir so'zning tub ma'nosi tarixi va yasalishini o'rganish kabi masalalarini puxta ilmiylik prinsipiga asoslangan holda tahlil qilish bosqichini o'z ichiga oladi va shu sohani o'rganadi.

Tilshunoslik fanining tarixida tilning tabiati hamda ijtimoiy ahamiyati kabi eng muhim masalalarni o'rganishda turli nazariyalar va oqimlar mavjud bo'lgan. Jumladan, mashhur nemis olimi "Avgust Shleyxer nomi bilan bog'liq bo'lgan "Naturalistik oqim" tilni tirik organizm deb tushungan. U o'zining "Darvin nazariyasi va tilshunoslik" nomli asarida Darvinning jonivor va o'simliklarning turlari haqidagi ta'limotini tilga ham tadbiiq qilinishi kerak deb da'vo qilgan. Uning fikricha, tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi va evolyusiyasi tabiat qonunlariga bo'ysungan holda ro'y beradi: til tirik organizm kabi paydo bo'ladi, rivojlanadi va o'ladi. Ammo keyinchalik fan taraqqiyoti tilning tabiati va mohiyati haqidagi Avgust Shleyxer nazariyasining noto'g'ri ekanligini isbotladi". [4:80] Demak, til tabiiy va biologik hodisa emas, til ta'limini paydo bo'lishi tabiat bilan bog'liq holda rivojlanmagan. Til kishilar o'rtasida mehnat jarayonida fikr almashish va aloqa vositasi jarayonida yuzaga kelgan. Til inson tafakkurini ifodalaydi, ya'ni inson o'z fikrini tili orqali bayon qiladi. Tilsiz, tafakkurni ifodalab bo'lmaydi. Tilning mavjudligi inson va insonlar bir birlarini tushinishni, anglata olmaslik va anglamaslik muammolarini qisman hal qiladigan vosita hisoblanadi.

"Mashhur tilshunos A.Martine 1953-yil yozgan maqolasida shu davr tilshunoslari va tilshunosligi haqida fikr yuritir ekan, «ko'pchilik buyuk tilshunoslarning e'tiqodli va faol strukturalistlar» ekanligini bayon qiladi. M. Koen esa tilshunoslikda strukturalizm erasi boshlanganligini ta'kidlaydi. [3:574]. 1953- yilda dunyo tilshunosligida tobora obro'-e'tibor qozonayotgan struktur tilshunoslikning sho'rolar tilshunosligiga ta'sir etishining oldini olish maqsadida bu yo'nalishga tanqidiy baho beruvchi qator maqolalar e'lon qilindi". [1:3] Tilshunoslik sohasi nafaqat O'zbekistonda o'rganilayotgan sohalardan biri hisoblanib, balki jahon davlatlarida ham keng turda o'rganilayotgan aniq fan hisoblanadi. Jumladan, Martin va Koen bu bo'yicha strukturalizm erasi boshlanganligini ta'kidlaydi. Bu bo'yicha bir nechta tanqidiy maqolalar chop etiladi. Olimlarning yondashuviga qo'shimcha qilib, biz, mazkur sohaning ahamiyati ilm-fan uchun muhim o'rin tutishni va so'z va gaplarning qurilishini va mazmun mohiyatini va strukturasini o'rganish, sohaning mohiyatini ochib berishini aytishimiz mumkin.

"XIX asrning o'rtalarida tabiiy fanlarda qo'lga kiritilgan yutuqlar barcha fanlarning tadqiqot metodologiyasiga katta ta'sir qildi. Turli fan tarmoqlarida matematik amallardan keng foydalanishga o'tildi. Bevosita kuzatishda berilgan hodisalarni faqat ro'yxatga olish bilangina cheklanmasdan, ularni umumlashtirishga ularning zamirida yotgan mohiyatlarni aniqlashga o'tish harakati tufayli deduktiv tamoyil o'rin ola boshladi." [5:19] Bundan salkam ikki asr ilgari tabiiy fanlar bo'yicha ilmiy ta'dqiqot mahsuli, anchagina, oshganining hisobiga fanlarning tadqiqot metodologiyasiga ta'siri katta bo'lib, deduktiv tamoyil yuzaga keladi va ilgari fandagi yondashuvlarning tizimiga katta ta'sir ko'rsatadi.

"Tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan biri tilning, ushbu fanning, predmeti sifatidagi ta'rifi. Tabiiy inson tili faqat tilshunoslikda emas, balki, bir qator fanlar tomonidan o'rganiladigan murakkab hodisa bo'lib, har bir fanning tilga bergan ta'rifi turlichadir. Tilning ta'rifi masalasi tilshunoslik fani tarixidagi eng muhim masalalardan biri bo'lib, fan tarixida turlicha talqin qilingan va hozirgi kunda ham turli ilmiy maktablar hamda oqimlar orasida keskin bahslarga sabab bo'lib kelmoqda. Buyuk tilshunos Ferdinand de Sossyurning nazariy qarashlari bu masalaga oydinlik kiritdi va tilshunoslik tarixida yangi bir davrni boshlab berdi" [8:6]. Bu yerda tilshunoslik fan har bir fanning o'rganilishi zarur bo'lgan qismi bo'lib, bunda har bir fanning o'z tili o'rganish uslubi bo'lishi alohida ta'kidlanadi va ushbu soha turli olimlar tomonidan turlicha ta'riflar keltirilganligi sabab ko'plab bahslarga sabab bo'lib kelmoqda, va tilshunoslik bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan shvetsariyalik olim Ferdinand de Sossyur (1857 - 1913) ko'plab davlatlarda mazkur soha bo'yicha ma'ruzalarni tinglaydi, "Yosh grammatikachilar" yig'ilishlarida

qatnashib fikrlarni tinglaydi va boshqa mavjud qarashlar bilan solishtiradi. Umumiy xulosaga keladi. «Hind-Evropa tillan unilalarining Olim til (latigue), nutq (parole) va nutq faoliyatini (langage) farqlaydi. Uning fikncha, til - bu grammatik tizim va lugʻat tarkibidir. Nutq faoliyati esa muayyan xalqning ifoda imkoniyatlari tizimidir. Uning vafotidan keyin ham shogirdlar ilmiy taqdiqot ishlarini davom qildirishadi. Til bilan nutq sotsial hamda individual xususiyatlariga koʻra farq qiladi. Bundan tashqari, Ferdinand de Sossyur ichki va tashqi lingvistikani farqlab, til tarixi, jamiyat tarixi, kishilik madaniyati tarixi bilan bogʻlaydi. Uning eʼtiroficha, millatning urf-odatlarida oʻz aksini topadi. Shuningdek, olim tilga sinxronik, diaxronik tomondan yondashuv masalalarini yoritadi.

Sinxroniya - tilning bir davrda mavjud boʻlgan shakli:

Diaxroniya- til dalillarining izchil zamonda koʻrinishi, tarixiy yoki dinamik aspekti hisoblandi.

"Tillarni sistematik ravishda qiyosiy oʻrganish qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda, tipologiyada (klassik - morfologik va struktural tipologiyalarda), qiyosiy tipologiyada, chogʻishtirma tilshunoslikda qoʻllaniladi. Qarindoshlik darajasi turlicha boʻlgan va joylashgan oʻridan qatʼi nazar ikki tilni sinxronik qiyosiy oʻrganish chogʻishtirma tilshunoslik deb ataladi. Tillarni chogʻishtirma oʻrganish tarjima, mashina tarjimasi, lingvofalsafiy, lingvodidaktik va nazariy masalalarni oʻrganishni maqsad qilib oladi". [2:183] Tarjima maqsadidagi chogʻishtirish asosida bir umumiy maʼnoning ikki tildagi ifodalanish vositalarini aniqlash yotadi. Tilshunoslikda chogʻishtirma oʻrganish orqali boshqa tillar sturkturasi oʻrganiladi va ikkinchi tilni oʻrganish masalalari koʻrib chiqilib, alohida yechimlar keltirilib oʻtiladi.

Tilshunoslik fanining "chegarasini, predmetini aniqroq taʼriflash maqsadida nazariyotchi olim Ferdenant de Sossyur til bilan nutqni ajratib, bir-biriga qarama-qarshi qoʻydi. Uning fikricha, til nutq faoliyatining faqat bir tomonini tashkil etadi. Til bilan nutqning asosiy farqi – til ijtimoiy, nutq esa individual hodisadir." [7:14] Tilshunoslikning aynan oʻrganilish metodologiyasi mana shunday masalalarga yechim topishga qaratilgan. Ferdenant de Sossyur til va nutqni ajratib fanga oʻz qarashlarini keltiradi. Shu oʻrinda, tilni umumiy holda emas, xususiy holda taʼriflasak, yaʼni bitta insoning nutqini bayon qilishda foydalanadigan vosita sifatida, bunda til va nutq alohida qaraladigan birlik sifatida qarashimizni inkor qiladi yaʼni tafakkur+til+nutq strukturasini hosil boʻlishi oʻrinli deb bilamiz.

Xulosa oʻrnida aytishimiz mumkinki, tilshunoslikning metodologik masalalari oʻrganilishi, davomida, taqqiqotchilar tomonidan olib borilayotgan izlanishlarning baʼzilari amaliyotda oʻz aksini topgan boʻlsada, yana bir qancha, ilmiy izlanuvchilar tomonidan bahs-munozaralarga sabab bolib kelayotganligini alohida taʼkidlab, mazkur sohani oʻrganishda mavjud bilimlarni egallagan holda tilshunoslikka kirish, sohaning dolzarb masalalarini ochishga koʻmakchi boʻla oladi, deb taklif bera olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. 4. Ахманова О. Глосематика Луи Ельмслева как проявление упадка современного бур жуазного языкознания. - ВЯ. 1953 .
2. 7. Irisqulov M. T. Tilshunoslikka kirishish. T.: "Yoshlar bosmaxonasi" 2009 y. 264 b.
3. 3. Коен М. Современная лингвистика и идеализм. - ВЯ. 1958. 580.
4. 2. Masharipova O'. Yoʻldoshev I. Tilshunoslik asoslari. T.: 2006 y. 90 b.

-
5. 5. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: Ildizlari va yo'nalishlar. "Ta'lim" nashiryoti. 2009 y. 162 b.
6. 1. Nematov H. Mengliyev B. Hamroyeva Sh. Tilshunoslikning metodologik masalalari. Monografiya. 2020 y. 107 b.
7. 8. Sanaqulov U. Turobov A. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. SAMDU nashiryoti. 2019 yil . 164 b.
8. 6. Uloqov N. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. "Barkamol fayz media" 2016 y. 192 b.